

DOMSTOLENS DOM (Anden Afdeling)

10. juni 2010 *

I de forenede sager C-395/08 og C-396/08,

angående anmodninger om præjudiciel afgørelse i henhold til artikel 234 EF, indgivet af Corte d'appello di Roma (Italien) ved afgørelser af 11. april 2008, indgået til Domstolen den 12. september 2008, i sagerne:

Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS)

mod

Tiziana Bruno,

Massimo Pettini (C-395/08),

og

Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS)

* Processprog: italiensk.

mod

Daniela Lotti,

Clara Matteucci (C-396/08),

har

DOMSTOLEN (Anden Afdeling)

sammensat af afdelingsformanden, J.N. Cunha Rodrigues, og dommerne P. Lindh (refererende dommer), A. Rosas, A. Ó Caoimh og A. Arabadjiev,

generaladvokat: E. Sharpston
justitssekretær: fuldmægtig R. Şereş,

på grundlag af den skriftlige forhandling og efter retsmødet den 29. oktober 2009,

efter at der er afgivet indlæg af:

— Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS) ved avvocato A. Sgroi

- Tiziana Bruno, Massimo Pettini, Daniela Lotti og Clara Matteucci ved avvocato R. Carlino

- den italienske regering ved I. Bruni, som befuldmægtiget, bistået af avvocato dello Stato M. Russo

- Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber ved C. Cattabriga og M. van Beek, som befuldmægtigede,

og efter at generaladvokaten har fremsat forslag til afgørelse i retsmødet den 21. januar 2010,

afsagt følgende

Dom

- ¹ Anmodningerne om præjudiciel afgørelse vedrører fortolkningen af Rådets direktiv 97/81/EF af 15. december 1997 om rammeaftalen vedrørende deltidsarbejde, der er indgået af Unice, CEEP og EFS (EFT 1998 L 14, s. 9).

- ² Anmodningerne er indgivet i forbindelse med tvister mellem Istituto nazionale della previdenza sociale (den italienske socialsikringsstyrelse, herefter »INPS«) og Tiziana Bruno, Massimo Pettini, Daniela Lotti og Clara Matteucci vedrørende beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til alderspension.

Retsforskrifter

EU-retlige forskrifter

- 3 I artikel 1 i direktiv 97/81 præciseres det, at direktivet har til formål at iværksætte rammeaftalen vedrørende deltidsarbejde, der blev indgået den 6. juni 1997 mellem de generelle tværfaglige organisationer, dvs. Sammenslutningen af Industri- og Arbejdsgiverorganisationer i Europa (Unice), Det Europæiske Center for Offentlige Virksomheder (CEEP) og Den Europæiske Faglige Samarbejdsorganisation (EFS), sådan som det fremgår af bilaget til dette direktiv (herefter »rammeaftalen«).

- 4 Betragtning 3 til direktiv 97/81 har følgende ordlyd:

»[I] punkt 7 i fællesskabspagten om arbejdstagernes grundlæggende arbejdsmarkedsretlige og sociale rettigheder er det blandt andet fastsat, at »etableringen af det indre marked skal føre til en forbedring af arbejdstagernes leve- og arbejdsvilkår inden for Fællesskabet. Dette skal opnås ved indbyrdes tilnærmelse på et stadigt stigende niveau af disse vilkår, bl.a. med hensyn til andre former for arbejde end tidsubegrænset arbejde, såsom tidsbegrænset arbejde, deltidsarbejde, vikararbejde og sæsonarbejde«.

5 Betragtning 5 til dette direktiv er affattet således:

»[I] konklusionerne fra Det Europæiske Råds møde i Essen understreges det, at det er nødvendigt at træffe foranstaltninger med henblik på at fremme beskæftigelse og lige muligheder for kvinder og mænd, og det henstilles, at der træffes foranstaltninger, som tager sigte på »fremme af vækstens evne til at øge beskæftigelsen gennem en mere fleksibel tilrettelæggelse af arbejdet, således at der både tages hensyn til arbejdstagernes ønsker og de konkurrencemæssige krav«.«

6 Følgende fremgår af betragtning 23 til direktiv 97/81:

»[I] fællesskabspagten om arbejdstagernes grundlæggende arbejdsmarkedsmæssige og sociale rettigheder anerkendes betydningen af at bekæmpe alle former for forskelsbehandling, herunder forskelsbehandling på grund af køn, hudfarve, race og religion, politisk eller anden overbevisning.«

7 Følgende fremgår af de to første afsnit i præamblen til rammeaftalen:

»Denne rammeaftale er et bidrag til den overordnede europæiske beskæftigelsesstrategi. Deltidsarbejde har haft en betydelig indvirkning på beskæftigelsen i de senere år. Af denne grund har parterne bag aftalen givet denne type arbejde en høj grad af opmærksomhed. Det er parternes hensigt at overveje behovet for tilsvarende aftaler i relation til andre typer af fleksibelt arbejde.

I erkendelse af de forskellige forhold i medlemsstaterne samt af, at deltidsarbejde er særlig udbredt i visse sektorer og aktiviteter, fastlægger denne aftale de generelle principper og minimumsforskrifter i relation til deltidsarbejde. Aftalen illustrerer parternes ønske om at etablere en generel ramme for fjernelse af forskelsbehandling af deltidsansatte og bistå udviklingen af mulighederne for deltidsarbejde på et grundlag, der er acceptabelt for arbejdsgivere og arbejdstagere.«

- 8 De følgende bestemmelser i rammeaftalen er relevante for de omhandlede hovedsager:

»Generelle betragtninger

[...]

5. Denne aftales parter lægger vægt på foranstaltninger, der letter adgangen til deltidsarbejde for mænd og kvinder med henblik på forberedelse til pensionering, forening af arbejds- og familieliv samt udnyttelse af uddannelsesmuligheder med henblik på forbedring af deres kvalifikationer og karrieremuligheder til gensidig fordel for arbejdsgivere og arbejdstagere og på en måde, som understøtter virksomhedernes udvikling.

[...]

§ 1: Formål

Formålet med nærværende rammeaftale er:

- a) at skabe grundlag for en fjernelse af forskelsbehandling af deltidsansatte og en forbedring af kvaliteten af deltidsarbejde

- b) at lette udviklingen af deltidsarbejde på frivillig basis og bidrage til en fleksibel tilrettelæggelse af arbejdstiden på en måde, der tager hensyn til behovene hos arbejdsgivere og arbejdstagere.

[...]

§ 3: Definitioner

I denne aftale forstås ved:

- 1) »deltidsansat« en ansat, hvis normale arbejdstid, beregnet på en ugentlig basis eller i gennemsnit over en ansættelsesperiode på op til et år, er lavere end den normale arbejdstid for en sammenlignelig fuldtidsansat

- 2) »en sammenlignelig fuldtidsansat« en fuldtidsansat i samme virksomhed, der har samme type ansættelseskontrakt eller ansættelsesforhold, og som er involveret i samme eller tilsvarende arbejde/beskæftigelse, idet der tages hensyn til andre forhold, der kan omfatte anciennitet, kvalifikationer/færdigheder.

Hvor der ikke findes nogen sammenlignelig fuldtidsansat i samme virksomhed, skal sammenligningen ske ved henvisning til den kollektive aftale, der finder anvendelse, eller — hvis en sådan ikke foreligger — i overensstemmelse med national lovgivning, kollektive aftaler eller praksis.

§ 4: Princippet om ikke-forskelsbehandling

1. Hvad angår ansættelsesvilkår må deltidsansatte ikke behandles på en mindre gunstig måde end sammenlignelige fuldtidsansatte, udelukkende fordi de arbejder på deltid, medmindre forskelsbehandlingen er begrundet i objektive forhold.
2. Hvor det er hensigtsmæssigt, gælder princippet om pro rata temporis.
3. Gennemførelsesbestemmelserne til efterlevelse af denne artikel defineres af medlemsstaterne og/eller arbejdsmarkedets parter under hensyntagen til fællesskabsret, national ret, kollektive aftaler og praksis.

4. Når det er berettiget af objektive grunde, kan medlemsstaterne, efter høring af arbejdsmarkedets parter i overensstemmelse med national lovgivning eller praksis, og/eller arbejdsmarkedets parter [...], hvor det er hensigtsmæssigt, gøre adgangen til særlige ansættelsesvilkår afhængig af betingelser, såsom anciennitet, arbejdstid eller indtjening. Betingelser i relation til deltidsansattes adgang til særlige ansættelsesvilkår bør tages op til overvejelse med jævne mellemrum under hensyntagen til princippet om ikke-forskelsbehandling som anført i § 4, stk. 1.

§ 5: Muligheder for deltidsarbejde

1. I relation til denne aftales § 1 og princippet om ikke-forskelsbehandling mellem deltids- og fuldtidsansatte
  - a) bør medlemsstaterne, efter høring af arbejdsmarkedets parter i overensstemmelse med national lovgivning eller praksis, identificere og tage op til overvejelse hindringer af juridisk eller administrativ art, der kan begrænse mulighederne for deltidsarbejde, og, hvor det er hensigtsmæssigt, fjerne disse hindringer
  - b) bør arbejdsmarkedets parter, inden for deres kompetenceområde og via de i kollektive aftaler fastsatte procedurer, identificere og tage op til overvejelse hindringer, der kan begrænse mulighederne for deltidsarbejde, og, hvor det er hensigtsmæssigt, fjerne disse hindringer.

[...]«

Nationale bestemmelser

Lovdekret nr. 61/2000

- 9) Direktiv 97/81 blev gennemført i italiensk ret ved lovdekret nr. 61 af 25. februar 2000 om gennemførelse af direktiv 97/81/EF om rammeaftalen vedrørende deltidsarbejde, der er indgået af Unice, CEEP og EFS (GURI nr. 66 af 20.3.2000). Dette lovdekret, i den affattelse, der fandt anvendelse på hovedsagerne (herefter »lovdekret nr. 61/2000«), indeholder følgende definitioner i artikel 1:
- »a) »Fuldtid«: den normale arbejdstid, der er fastsat i artikel 3, stk. 1, i lovdekret nr. 66 af 8. april 2003, eller, i givet fald, den kortere arbejdstid, der er fastsat i henhold til gældende kollektive overenskomster.
- b) »Deltid«: den arbejdstid, der er fastsat i den individuelle arbejdskontrakt, og som en arbejdstager skal overholde, og som er kortere end den arbejdstid, der er nævnt i litra a).
- c) »Arbejdskontrakt om deltidsarbejde af horisontal karakter«: en kontrakt, hvorefter nedsættelsen af arbejdstiden, sammenholdt med fuldtidsarbejde, er fastsat i forhold til en normal daglig arbejdstid.

- d) »Arbejdskontrakt om deltidsarbejde af vertikal karakter«: en kontrakt, hvori det er fastsat, at der arbejdes på fuldtid, men i begrænset omfang i forudbestemte perioder i løbet af hver uge, måned eller år.

- d-a) »Arbejdskontrakt om deltidsarbejde af blandet karakter«: kontrakt, hvorefter begge de typer, der er nævnt i litra c) og d), kombineres.

- e) »Supplerende arbejde«: det arbejde, der udføres uden for den arbejdstid, der er fastsat mellem parterne i henhold til artikel 2, stk. 2, og inden for grænserne for fuldtidsarbejde.«

¹⁰ Artikel 9, stk. 1 og 4, i lovdekret nr. 61/2000 har følgende ordlyd:

»1. Den mindstetimeløn, der skal tages i betragtning som grundlag for beregningen af sociale sikringsbidrag for deltidsansatte, fastsættes ved at gange antallet af arbejdsdage i en uge med normal arbejdstid med den daglige mindstesats som fastsat i artikel 7 i lovdekret nr. 463 af 12. september 1983, ændret ved lov nr. 638 af 11. november 1983, og dividere det således opnåede beløb med antallet af ugentlige arbejdstimer på normal tid, som fastsat i den for branchen gældende nationale overenskomst for fuldtidsansatte.

[...]

4. Ved fastsættelsen af pensionsbeløbet i tilfælde af overgang fra fuldtidsarbejde til deltidsarbejde og omvendt skal de perioder, hvori der er udført fuldtidsarbejde, fuldt ud tages i betragtning, mens de perioder, hvori der er udført deltidsarbejde, skal tages i betragtning i forhold til den reelle beskæftigelse.«

Lovdekret nr. 463 af 12. september 1983

- 11 Artikel 7 i lovdekret nr. 463 af 12. september 1983 om hasteforanstaltninger for så vidt angår socialsikring og sundhed og om kontrol med de offentlige udgifter, der udgør bestemmelser, som finder anvendelse på forskellige sektorer i den offentlige forvaltning, og forlænger visse frister (GURI nr. 250 af 12.9.1983), som ændret ved lov nr. 638 af 11. november 1983, bestemmer:

»1. For hvert kalenderår efter 1983 skal antallet af ugentlige bidrag, der skal godskrives ansatte i løbet af året med henblik på beregningen af pension fra [INPS], svare til antallet af uger med lønnet beskæftigelse i det pågældende år, eller som anerkendes som ligestillede hermed i medfør af lovgivningen om [fiktive beskæftigelsesperioder], forudsat at den løn, der for hver en sådan uge er udbetalt, skal udbetales eller fiktivt godskrives, ikke er mindre end 30% af den laveste månedlige pension fra arbejdstagernes pensionsfond den 1. januar i det pågældende år. Med virkning fra den betalingsperiode, der omfatter den 1. januar 1984, må den nedre grænse for en dagløn, herunder den overenskomstmæssige gennemsnitlige mindsteløn pr. dag, for alle ydelser i henseende til socialsikring og socialhjælp ikke være mindre end 7,5% af den laveste månedspension fra arbejdstagernes pensionsfond den 1. januar hvert år.

2. Såfremt dette ikke er tilfældet, skal der godskrives et antal ugentlige bidrag, der svarer til det resultat, afrundet opad, der fremkommer ved at dividere den samlede løn, som er udbetalt, skal udbetales eller fiktivt godskrives i løbet af kalenderåret, med den i stk. 1 nævnte aflønning. Uafhængigt af forsikringsperiodens varighed skal bidrag, der er fastsat således, tilskrives en periode, der omfatter samme antal uger, for hvilke der er betalt løn, eller som fiktivt godskrives, som indbetalte bidrag, idet der regnes tilbage til den sidste uge, hvori der er arbejdet, eller som er fiktivt godskrevet, i det pågældende år.

3. Bestemmelserne i stk. 1 og 2 finder anvendelse på perioder efter den 31. december 1983 for så vidt angår retten til andre ydelser end pension, for hvilke der gælder et krav om bidrag i forhold til INPS.

4. I pensionsåret skal antallet af ugentlige bidrag, der skal godskrives arbejdstagere for perioden mellem årets første dag og datoen for arbejdsophøret, afgøres ved alene at anvende bestemmelserne i ovenstående stykker på de uger i den relevante periode, hvori der rent faktisk er arbejdet, eller som gav anledning til fiktiv godskrivelse. Det samme kriterium finder anvendelse i forbindelse med andre ydelser af social art.

5. Bestemmelserne i stk. 1, 2, 3 og 4 i nærværende artikel finder ikke anvendelse på arbejdstagere, der udfører husligt arbejde, landbrugsmedarbejdere og lærlinge samt under udførelse af militærtjeneste eller lignende tjeneste. [...]«

Tvisterne i hovedsagerne og de præjudicielle spørgsmål

- 12 De indstævnte i hovedsagerne er ansat som kabinepersonale ved luftfartsselskabet Alitalia. Disse lønmodtagere arbejder deltid efter modellen om »vertikal periodisk deltid«. Der er tale om en arbejdstidstilrettelæggelse, som indebærer, at lønmodtageren kun arbejder i visse af årets uger eller måneder, idet den pågældende enten arbejder fuldtid eller på nedsat tid. De har gjort gældende, at, henset til karakteren af deres arbejde som kabinepersonale, er vertikal periodisk deltid den eneste form for deltidsarbejde, der er omhandlet i deres kollektive overenskomst.
- 13 Disse lønmodtagere har kritiseret INPS for kun at have anerkendt de perioder med reel beskæftigelse som bidragsperioder, der giver ret til pension, med undtagelse af de perioder, hvori der ikke er udført noget arbejde svarende til deres nedsatte arbejdstid sammenholdt med sammenlignelige fuldtidsansatte. De anlagde derfor sager ved Tribunale di Roma for at anfægte de individuelle beregninger af de bidragsperioder, som INPS havde foretaget på sagsøgernes vegne. I disse sager gjorde lønmodtagerne i det væsentlige gældende, at udelukkelsen af de perioder, hvori der ikke var udført noget arbejde, udgjorde forskelsbehandling af vertikalt periodisk deltidsansatte og dem, der havde valgt den såkaldte »horisontale« model, idet sidstnævnte begunstiges i forhold

til en sammenlignelig arbejdstid. Eftersom denne ret gav sagsøgerne medhold, appellerede INPS sagen til Corte d'appello di Roma. Til støtte for appelsagerne gjorde INPS i det væsentlige gældende, at de bidragsperioder, der er relevante for beregning af pensionsydelse, er de perioder, hvori indstævnte i hovedsagerne rent faktisk har arbejdet, og som har givet anledning til udbetaling af løn og til indbetaling af bidrag beregnet efter pro rata temporis-reglen.

- 14 Under disse omstændigheder har Corte d'appello di Roma besluttet at udsætte sagen og at forelægge Domstolen følgende præjudicielle spørgsmål, der er affattet enslydende i de to hovedsager:

- »1) Er den italienske lovgivning (dvs. artikel 7, stk. 1, i lov nr. 638/83 [af 11. november 1983]), hvorefter der for bidragsbetinget erhvervelse af pension ikke tages hensyn til perioder, hvori der ikke er udført vertikalt deltidsarbejde, forenelig med direktiv [97/81], navnlig [...] § 4 om princippet om ikke-forskelsbehandling [i den rammeaftale, der er knyttet som bilag hertil]?
- 2) Er den nævnte italienske lovgivning forenelig med direktiv [97/81], og navnlig § 1 [i den rammeaftale, der er knyttet som bilag hertil] — hvorefter den nationale lovgivning skal lette udviklingen af deltidsarbejde, samt [nævnte rammeaftales] § 4 og 5 — som pålægger medlemsstaterne at afskaffe hindringer af juridisk eller administrativ karakter, der begrænser adgangen til deltidsarbejde, eftersom det er ubestridt, at den manglende hensyntagen til de uger, hvor der ikke er udført arbejde, ved beregningen af pensionen vil kunne virke afskrækkende for valget af deltidsarbejde af vertikal karakter?

- 3) Kan § 4 [i den nævnte rammeaftale] om princippet om ikke-forskelsbehandling ligeledes udvides til at omfatte de forskellige typer deltidskontrakter, henset til den omstændighed, at der *for det samme antal arbejdstimer, for hvilke der udbetales løn i kalenderåret*, ved horisontalt deltidsarbejde i henhold til den nationale lovgivning tages hensyn til alle kalenderårets uger, hvorimod dette ikke er tilfældet ved deltidsarbejde af vertikal karakter?»
- 15 Ved kendelse afsagt af Domstolens præsident den 3. december 2008 blev sagerne C-395/08 og C-396/08 forenet med henblik på den skriftlige forhandling, den mundtlige forhandling og dommen.

Om de præjudicielle spørgsmål

Formaliteten

- 16 INPS har gjort gældende, at anmodningerne om præjudiciel afgørelse må afvises fra realitetsbehandling, eftersom rammeaftalen hverken materielt eller tidsmæssigt finder anvendelse på de faktiske omstændigheder i hovedsagerne.
- 17 Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber har gjort gældende, at forelæggelsesafgørelserne ikke klart præciserer de faktiske og retlige omstændigheder, der er baggrunden for tvisterne i hovedsagerne, hvorfor den ligeledes er i tvivl om, hvorvidt anmodningerne kan antages til realitetsbehandling.

- 18 Det skal indledningsvis bemærkes, at inden for rammerne af proceduren i artikel 267 TEUF tilkommer det udelukkende den nationale retsinstans, som tvisten er indbragt for, og som har ansvaret for den retsafgørelse, som skal træffes, på grundlag af omstændighederne i den konkrete sag at vurdere, såvel om en præjudiciel afgørelse er nødvendig for, at den kan afsige dom, som relevansen af de spørgsmål, den forelægger Domstolen. Når de stillede spørgsmål vedrører fortolkningen af EU-retten, er Domstolen derfor principielt forpligtet til at træffe afgørelse (jf. bl.a. dom af 18.7.2007, sag C-119/05, *Lucchini*, Sml. I, s. 6199, præmis 43, og af 22.12.2008, sag C-414/07, *Magoora*, Sml. I, s. 10921, præmis 22).
- 19 Det følger af fast retspraksis, at der foreligger en formodning for, at de spørgsmål om en fortolkning af EU-retten, som den nationale ret har stillet på det retlige og faktiske grundlag, som den har fastlagt inden for sit ansvarsområde, er relevante, hvorfor det ikke tilkommer Domstolen at efterprøve rigtigheden heraf. Domstolen kan kun afvise en anmodning om en præjudiciel afgørelse fra en national ret, såfremt det klart fremgår, at den ønskede fortolkning af EU-retten savner enhver forbindelse med realiteten i hovedsagen eller dennes genstand, når problemet er af hypotetisk karakter, eller når Domstolen ikke råder over de faktiske og retlige oplysninger, som er nødvendige for, at den kan foretage en sagligt korrekt besvarelse af de stillede spørgsmål (jf. i denne retning dom af 7.6.2007, forenede sager C-222/05 — C-225/05, *van der Weerd m.fl.*, Sml. I, s. 4233, præmis 22 og den deri nævnte retspraksis).
- 20 Hovedsagerne vedrører den eventuelle diskriminerende karakter af metoden til beregning af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til alderspension, i forhold til de arbejdstagere, som har valgt en bestemt type deltidsarbejde — i det foreliggende tilfælde vertikalt periodisk deltidsarbejde. Den forelæggende ret er i tvivl om, hvorvidt disse beregningsmetoder er forenelige med direktiv 97/81. Den har i forelæggelsesafgørelserne angivet grundende for, at den anser de for Domstolen forelagte præjudicielle spørgsmål for relevante og nyttige for afgørelsen af de sager, der er indbragt for den. Selv om forelæggelsesafgørelserne ikke indeholder en udførlig fremstilling af de relevante bestemmelser i gældende national ret, er de tilstrækkeligt præcise til, at Domstolen kan give en korrekt besvarelse af de stillede spørgsmål. Hvad angår

spørgsmålet, om direktivet og rammeaftalen finder anvendelse på tvisterne i hovedsagerne, vil dette spørgsmål blive vurderet i forbindelse med behandlingen af sagens realitet.

- 21 Herefter kan de præjudicielle spørgsmål antages til realitetsbehandling.

Om realiteten

- 22 Med de tre spørgsmål ønsker den forelæggende ret i det væsentlige oplyst, om rammeaftalens § 1, 4 og 5 er til hinder for en lovgivning som den i hovedsagerne omhandlede, for så vidt som den ikke medregner de perioder, hvori der ikke er udført noget arbejdet, ved beregningen af den anciennitet, der er krævet for at opnå ret til en alderspension, for så vidt angår vertikalt periodisk deltidsansatte, hvorimod horisontalt deltidsansatte og fuldtidsansatte ikke er underlagt en sådan regel.
- 23 Det skal indledningsvis fastslås, om, og i givet fald i hvilken udstrækning, de i hovedsagerne omhandlede situationer materielt og tidsmæssigt er omfattet af anvendelsesområdet for direktiv 97/81 og rammeaftalen.

Om rammeaftalens anvendelsesområde

— Det materielle anvendelsesområde

- 24 Direktiv 97/81 og rammeaftalen har dels til formål at fremme deltidsarbejde, dels at fjerne forskelsbehandling mellem deltidsansatte og fuldtidsansatte (jf. dom af 24.4.2008, forenede sager C-55/07 og C-56/07, Michaeler m.fl., Sml. I, s. 3135, præmis 21).
- 25 I overensstemmelse med formålet om fjernelse af forskelsbehandling mellem deltidsansatte og fuldtidsansatte er rammeaftalens § 4, for så vidt angår ansættelsesvilkårene, til hinder for, at deltidsansatte behandles på en mindre gunstig måde end sammenlignelige fuldtidsansatte, udelukkende fordi de arbejder på deltid, medmindre forskelsbehandlingen er begrundet i objektive forhold.
- 26 Det skal således fastslås, om de bestemmelser, som regulerer retten til pension for Alitalias kabinepersonale, udgør sådanne ansættelsesvilkår som omhandlet i § 4.
- 27 Det skal i denne forbindelse bemærkes, at Rådet for Den Europæiske Union ved udstedelsen af direktiv 97/81 med henblik på at iværksætte rammeaftalen tog udgangspunkt i aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken indgået mellem Det Europæiske Fællesskabs medlemsstater med undtagelse af Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland (EFT 1992 C 191, s. 91), som er knyttet som bilag til protokol nr. 14 om social- og arbejdsmarkedspolitikken knyttet som bilag til traktaten om oprettelse af Det Europæiske Fællesskab (herefter »aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken«), og navnlig i aftalens artikel 4, stk. 2, der bestemmer, at

iværksættelsen af aftaler, som indgås på EU-plan, finder sted i spørgsmål under aftalens artikel 2. Disse bestemmelser i aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken er gentaget i henholdsvis artikel 139, stk. 2, EF og artikel 137 EF.

- 28 Et af de omhandlede spørgsmål er »arbejdsvilkårene« som omhandlet i artikel 2, stk. 1, andet led, i aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken, en bestemmelse, der blev gentaget i artikel 137, stk. 1, litra b), EF, som ændret ved Nicetraktaten. Det må konstateres, at hverken ordlyden af denne bestemmelse i aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken eller ordlyden af rammeaftalens § 4 i sig selv gør det muligt at afgøre, om de i bestemmelserne omhandlede arbejds- eller ansættelsesvilkår omfatter forhold som de i hovedsagerne omhandlede løn- og pensionsvilkår. Ved en fortolkning af disse bestemmelser skal der derfor i overensstemmelse med fast retspraksis tages hensyn til den sammenhæng, hvori bestemmelsen indgår, og til de mål, der forfølges med den ordning, som den udgør en del af (jf. analogt dom af 15.4.2008, sag C-268/06, Impact, Sml. I, s. 2483, præmis 110).
- 29 Det fremgår i denne forbindelse af rammeaftalens § 1, litra a), at et af formålene hermed er »at skabe grundlag for en fjernelse af forskelsbehandling af deltidsansatte og en forbedring af kvaliteten af deltidsarbejde«. Det fremgår ligeledes af andet afsnit i indledningen til rammeaftalen, at denne »illustrerer parternes ønske om at etablere en generel ramme for fjernelse af forskelsbehandling af deltidsansatte og bistå udviklingen af mulighederne for deltidsarbejde på et grundlag, der er acceptabelt for arbejdsgivere og arbejdstagere«, hvilket er et formål, som desuden er fremhævet i betragtning 11 til direktiv 97/81.
- 30 Rammeaftalen, og navnlig § 4 heri, bidrager således til at opfylde de grundlæggende mål, som er fastlagt i artikel 1 i aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken og gengivet i artikel 136, stk. 1, EF, i tredje afsnit i præambelen til EUF-traktaten og i punkt 7 og punkt 10, stk. 1, i fællesskabspagten om arbejdstagernes grundlæggende

arbejdsmarkedsmæssige og sociale rettigheder, som blev vedtaget på Det Europæiske Råds møde i Strasbourg den 9. december 1989, og som ovennævnte bestemmelse i EF-traktaten henviser til. Disse grundlæggende mål omhandler forbedring af leve- og arbejdsvilkårene samt en passende social beskyttelse af arbejdstagere. Der er nærmere bestemt tale om at forbedre arbejdsvilkårene for deltidsansatte og sikre, at de ikke udsættes for forskelsbehandling, således som det fremgår af betragtning 3 og 23 til direktiv 97/81.

- 31 Det skal i øvrigt bemærkes, at artikel 136, stk. 1, EF, der definerer de formål, med henblik på hvilke Rådet med hensyn til de spørgsmål, der er omhandlet i artikel 137 EF, i overensstemmelse med artikel 139, stk. 2, EF kan iværksætte aftaler, der er indgået mellem arbejdsmarkedets parter på unionsplan, henviser til den europæiske socialpagt undertegnet i Torino den 18. oktober 1961, der i del I, punkt 4, fastsætter en ret for alle arbejdstagere til »en rimelig løn, der sikrer dem og deres familier et tilfredsstillende levestandard« blandt de mål, som de kontraherende parter har forpligtet sig til at nå i medfør af artikel 20 i del III i denne socialpagt (Impact-dommen, præmis 113).
- 32 Henset til disse mål skal rammeaftalens § 4 anses for at være et udtryk for et socialretligt princip på unionsplan, der ikke kan fortolkes indskrænkende (jf. analogt dom af 13.9.2007, sag C-307/05, Del Cerro Alonso, Sml. I, s. 7109, præmis 38, og Impact-dommen, præmis 114).
- 33 En fortolkning af rammeaftalens § 4, hvorved økonomiske vilkår, såsom løn og pensioner, udelukkes fra begrebet »ansættelsesvilkår« i denne bestemmelses forstand, ville være ensbetydende med, at anvendelsesområdet for den beskyttelse, der er tillagt de berørte arbejdstagere mod diskrimination, begrænses i strid med det formål, der er tillagt denne bestemmelse, idet der indføres en sondring på grundlag af karakteren af deres ansættelsesvilkår, hvilket ordlyden af denne bestemmelse på ingen måde tilsiger.

- 34 En sådan fortolkning ville desuden medføre, at henvisningen i rammeaftalens § 4, stk. 2, til *pro rata temporis*-princippet, der i sagens natur kun kan finde anvendelse i relation til delelige ydelser, såsom dem, der følger af økonomiske ansættelsesvilkår, der f.eks. er knyttet til lønninger og pensioner, ville være uden nogen som helst betydning (jf. analogt *Impact*-dommen, præmis 116).
- 35 Ifølge ordlyden af artikel 2, stk. 6, i aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken, som er gentaget i artikel 137, stk. 5, EF, som ændret ved *Nicetraktaten*, gælder denne artikels bestemmelser ganske vist »ikke [...] for lønforhold, organisationsret, strejkeret eller ret til *lockout*«. Eftersom denne bestemmelse fraviger stk. 1-4 i samme artikel, må de spørgsmål, der er omfattet af stk. 5, således som det allerede er fastslået af Domstolen, imidlertid undergives en streng fortolkning, således at bestemmelsen ikke kan medføre en utilsigtet indskrænkning af rækkevidden af stk. 1-4 og heller ikke kan svække de formål, der forfølges med artikel 136 EF (jf. *Del Cerro Alonso*-dommen, præmis 39, og *Impact*-dommen, præmis 122).
- 36 Hvad særligt angår undtagelsen med hensyn til »lønforhold« i artikel 137, stk. 5, EF bemærkes, at Domstolen allerede har fastslået, at dens eksistensberettigelse skal søges i den omstændighed, at fastsættelsen af lønniveauet henhører under arbejdsmarkedets parterers aftalefrihed på nationalt niveau samt under medlemsstaternes kompetence på dette område. Under disse omstændigheder er det besluttet at undtage fastsættelsen af lønniveauet fra harmonisering i medfør af artikel 136 EF ff. på EU-rettens nuværende udviklingstrin (jf. *Del Cerro Alonso*-dommen, præmis 40 og 46, og *Impact*-dommen, præmis 123).
- 37 Den nævnte undtagelse skal følgelig forstås således, at den sigter til foranstaltninger, der — såsom en ensretning af alle eller en del af de bestanddele, der indgår i lønningerne og/eller deres niveau i medlemsstaterne, eller indførelsen af en mindsteløn — indebærer, at EU-retten direkte griber ind i fastsættelsen af lønningerne i Den Europæiske Union. Denne undtagelse kan imidlertid ikke udstrækkes til ethvert spørgsmål, der har en eller anden form for forbindelse med lønforhold, idet man

ellers ville tømme visse af de områder, der er fastsat i artikel 137, stk. 1, EF, for en stor del af deres indhold (jf. analogt Impact-dommen, præmis 125).

- 38 Det følger heraf, at det forbehold, der fremgår af i artikel 2, stk. 6, i aftalen om social- og arbejdsmarkedspolitikken, og som er gengivet i 137, stk. 5, EF ikke er til hinder for, at rammeaftalens § 4 forstås således, at medlemsstaterne ligeledes pålægges en forpligtelse til at anvende princippet om forbud mod forskelsbehandling på deltidsansatte med hensyn til løn under hensyntagen til princippet om pro rata temporis, såfremt dette er relevant.
- 39 Selv om det er korrekt, at fastsættelsen af størrelsen af de forskellige bestanddele, der indgår i en arbejdstagers aflønning, falder uden for EU-lovgivers kompetence og utvivlsomt henhører under de kompetente myndigheder i de forskellige medlemsstater, forholder det sig ikke desto mindre således, at disse instanser skal overholde EU-retten — bl.a. rammeaftalens § 4 — ved udøvelsen af deres kompetence på de områder, der ikke henhører under Den Europæiske Unions kompetence (jf. i denne retning Impact-dommen, præmis 129).
- 40 Det følger heraf, at de kompetente nationale instanser ved fastsættelsen af både de bestanddele, der indgår i lønnen, og niveauet for disse bestanddele skal anvende princippet om forbud mod forskelsbehandling på deltidsansatte, således som dette princip er fastsat i rammeaftalens § 4.
- 41 Hvad angår pensionerne bemærkes, at under begrebet »løn« i den forstand, hvori det er anvendt i artikel 141, stk. 2, EF, henhører i overensstemmelse med Domstolens faste praksis med hensyn til EF-traktatens artikel 119 og, efter den 1. maj 1999, artikel 141 EF, hvilke bestemmelser vedrører princippet om lige løn til mænd og kvinder,

de pensioner, der hidrører fra ansættelsesforholdet mellem arbejdstageren og arbejdsgiveren, bortset fra dem, der følger af en lovbestemt ordning, der finansieres af arbejdstagere, arbejdsgivere og eventuelt det offentlige i et omfang, som i mindre grad følger af et sådant ansættelsesforhold end af socialpolitiske overvejelser (jf. bl.a. dom af 25.5.1971, sag 80/70, Defrenne, Sml. 1971, s. 109, org.ref.: Rec. s. 445, præmis 7 og 8, af 13.5.1986, sag 170/84, Bilka-Kaufhaus, Sml. s. 1607, præmis 16-22, af 17.5.1990, sag C-262/88, Barber, Sml. I, s. 1889, præmis 22-28, og af 23.10.2003, forenede sager C-4/02 og C-5/02, Schönheit og Becker, Sml. I, s. 12575, præmis 56-64).

- 42 Henset til denne retspraksis må det lægges til grund, at pensioner, der hidrører fra ansættelsesforholdet mellem arbejdstageren og arbejdsgiveren, bortset fra dem, der følger af en lovbestemt social sikringsordning, som i mindre grad følger af et sådant ansættelsesforhold end af socialpolitiske overvejelser, henhører under begrebet »ansættelsesvilkår« i den forstand, hvori det er anvendt i rammeaftalens § 4, stk. 1 (jf. analogt Impact-dommen, præmis 132).
- 43 Denne fortolkning underbygges af tredje afsnit i præambelen til rammeaftalen, hvoraf det fremgår, at de kontraherende parter erkender, »at medlemsstaterne træffer afgørelse om spørgsmål angående den sociale lovgivning«, og at udtalelsen om beskæftigelse fra Det Europæiske Råds møde i Dublin i 1996, hvori det bl.a. understreges, at behovet for at tilpasse de sociale sikringsordninger de nye arbejdsmønstre og give en passende social beskyttelse til de berørte personer, bør tillægges virkning.
- 44 Denne fortolkning understøttes ligeledes af det forhold, at rammeaftalen, henset til, at den er indgået af arbejdsmarkedets parter repræsenteret ved de generelle tværfaglige organisationer, ikke har til formål at regulere spørgsmål vedrørende social sikring eller at pålægge nationale sociale sikringsorganer forpligtelser, da de ikke er parter i

aftalen (jf. analogt dom af 16.7.2009, sag C-537/07, Gómez-Limón Sánchez-Camacho, Sml. I, s. 6525, præmis 48-50).

- ⁴⁵ Eftersom rammeaftalens § 4, stk. 1, finder anvendelse på pensioner, der hidrører fra ansættelsesforholdet mellem arbejdsgiveren og arbejdstageren, bortset fra dem, der følger af en lovbestemt ordning, skal der endvidere tages stilling til, om den i hovedsagerne omhandlede pensionsordning henhører under den ene eller den anden kategori. Ved vurderingen af, om en alderspension henhører under anvendelsesområdet for artikel 141 EF, finder de kriterier, der er fastslået i retspraksis analog anvendelse.
- ⁴⁶ Det skal i denne forbindelse bemærkes, at det alene er kriteriet om, at arbejdstageren modtager pensionen som følge af arbejdsforholdet mellem ham og hans tidligere arbejdsgiver, dvs. kriteriet om arbejdsforholdet, jf. ordlyden af artikel 141 EF, der kan tillægges afgørende betydning. Dette kriterium er imidlertid ikke enefølgende, idet der ved pensioner, der udbetales i henhold til lovbestemte sociale sikringsordninger, helt eller delvist kan tages hensyn til den pågældendes løn. Sådanne pensioner udgør ikke løn i den forstand som omhandlet i artikel 141 EF (jf. dommen i sagen Schönheit og Becker, præmis 56 og 57 og den deri nævnte retspraksis).
- ⁴⁷ Socialpolitiske, statsorganisatoriske, etiske eller endog budgetmæssige hensyn, som har haft eller har kunnet have betydning for den nationale lovgivningsmyndigheds fastsættelse af en ordning, kan imidlertid ikke tillægges afgørende betydning, såfremt pensionen kun berører en særlig gruppe af arbejdstagere, såfremt den direkte afhænger af den tilbagelagte tjenestetid, og såfremt den fastsættes på grundlag af den senest oppebårne løn (jf. dommen i sagen Schönheit og Becker, præmis 58 og den deri nævnte retspraksis).

- 48 Med henblik på at afgøre, om en alderspension, der ydes i medfør af en ordning som den, der finder anvendelse på Alitalias kabinepersonale, er omfattet af rammeaftalens anvendelsesområde, skal det derfor undersøges, om denne pension opfylder de tre betingelser, der er nævnt i den foregående præmis. Det tilkommer den nationale ret, som er enekompetent til at vurdere de faktiske omstændigheder i tvister, der er indbragt for den, og til at fortolke den relevante nationale lovgivning, at afgøre, om disse betingelser er opfyldt.
- 49 Imidlertid kan Domstolen i en præjudiciel forelæggelsessag i givet fald give nærmere oplysninger med henblik på at vejlede den nationale ret i dens fortolkning (jf. bl.a. dom af 23.11.2006, sag C-238/05, *Asnef-Equifax og Administración del Estado*, Sml. I, s. 11125, præmis 40 og den deri nævnte retspraksis).
- 50 Den omstændighed, at pensionsordningen for Alitalias kabinepersonale administreres af et offentligt organ, såsom INPS, der ifølge lovbestemmelser desuden administrerer den italienske sociale sikringsordning, er ikke afgørende for vurderingen af, om denne pensionsordning hører under den lovbestemte sociale sikringsordning, eller om den i modsat fald henhører under bestemmelser om lønvilkår (jf. bl.a. i denne retning dom af 1.4.2008, sag C-267/06, *Maruko*, Sml. I, s. 1757, præmis 57).
- 51 Alitalias ejerskab — offentligt eller privat — er heller ikke et afgørende kriterium, eftersom det i retspraksis allerede er fastslået, at såfremt de tre betingelser, der er angivet i denne doms præmis 47, er opfyldt, kan en pension, der udbetales af en offentlig arbejdsgiver til en tjenestemand, i så fald ubetinget sammenlignes med den, en privat arbejdsgiver udbetaler til sine tidligere ansatte (jf. dommen i sagen *Schönheit og Becker*, præmis 58).

— Det tidsmæssige anvendelsesområde

- 52 INPS har i det væsentlige gjort gældende, at rammeaftalen kun finder anvendelse for så vidt angår beskæftigelsesperioder efter ikrafttrædelsestidspunktet for den nationale foranstaltning, nemlig lovdekret nr. 61/2000, hvorved direktiv 97/81 blev gennemført. Hvad angår Tiziana Bruno, Daniela Lotti og Clara Matteucci vedrører beregningen af den krævede anciennitet for at opnå ret til pension helt eller delvist perioder før udløbet af fristen for at gennemføre dette direktiv og henhører dermed ikke under rammeaftalens anvendelsesområde.
- 53 Det skal i denne forbindelse bemærkes, at en ny retsforskrift i henhold til fast retspraksis, medmindre der er gjort undtagelse, finder øjeblikkelig anvendelse på endnu ikke indtrådte virkninger af en situation, der er opstået, mens den gamle regel var gældende (jf. i denne retning bl.a. dom af 14.4.1970, sag 68/69, Brock, Sml. 1970, s. 37, org.ref.: Rec. s. 171, præmis 7, af 10.7.1986, sag 270/84, Licata mod ØSU, Sml. s. 2305, præmis 31, af 18.4.2002, sag C-290/00, Duchon, Sml. I, s. 3567, præmis 21, af 11.12.2008, sag C-334/07 P, Kommissionen mod Freistaat Sachsen, Sml. I, s. 9465, præmis 43, og af 22.12.2008, sag C-443/07 P, Centeno Mediavilla m.fl. mod Kommissionen, Sml. I, s. 10945, præmis 61).
- 54 Som generaladvokaten har anført i punkt 39 i forslaget til afgørelse, afviger hverken direktiv 97/81 eller rammeaftalen fra det i foregående præmis nævnte princip.
- 55 Beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til en alderspension som den i hovedsagerne omhandlede, reguleres dermed af bestemmelserne i direktiv 97/81, også hvad angår beskæftigelsesperioder, der ligger forud for direktivets ikrafttrædelse.

Det første spørgsmål

- 56 Med et første spørgsmål ønsker den forelæggende ret nærmere bestemt oplyst, om rammeaftalens § 4 om princippet om ikke-forskelsbehandling skal fortolkes således, at den er til hinder for lovgivningen i en medlemsstat, såsom den i hovedsagerne omhandlede, når den for så vidt angår vertikalt periodisk deltidsarbejde bevirker, at perioder, hvor der ikke er udført noget arbejde, ikke medregnes i beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til en alderspension.
- 57 Rammeaftalens § 4, stk. 1, bestemmer, at hvad angår ansættelsesvilkår må deltidsansatte ikke behandles på en mindre gunstig måde end sammenlignelige fuldtidsansatte, udelukkende fordi de arbejder på deltid, medmindre forskelsbehandlingen er begrundet i objektive forhold.
- 58 Forbuddet mod forskelsbehandling i den nævnte bestemmelse er blot det konkrete udtryk for det almindelige lighedsprincip, som er et af EU-rettens grundlæggende principper (jf. dom af 12.10.2004, sag C-313/02, Wippel, Sml. I, s. 9483, præmis 54 og 56).
- 59 Der skal derfor tages stilling til, om den omstændighed, at de perioder, hvor vertikalt periodisk deltidsansatte ikke har udført noget arbejde, ikke medtages i beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til en alderspension, udelukkende fordi de pågældende har arbejdet på deltid, indebærer, at de behandles mindre gunstigt end fuldtidsansatte, som befinder sig i en sammenlignelig situation.

- 60 Rammeaftalens § 3 indeholder kriterier for definitionen af, om der er tale om en »en sammenlignelig fuldtidsansat«. Denne defineres i § 3, nr. 2), første afsnit, som en »fuldtidsansat i samme virksomhed, der har samme type ansættelseskontrakt eller ansættelsesforhold, og som er involveret i samme eller tilsvarende arbejde/beskæftigelse, idet der tages hensyn til andre forhold, der kan omfatte anciennitet, kvalifikationer/færdigheder«. Det fremgår af § 3, nr. 2), andet afsnit, at hvor der ikke findes nogen sammenlignelig fuldtidsansat i samme virksomhed, »skal sammenligningen ske ved henvisning til den kollektive aftale, der finder anvendelse, eller — hvis en sådan ikke foreligger — i overensstemmelse med national lovgivning, kollektive aftaler eller praksis«.
- 61 For en fuldtidsansat er det tidsrum, der skal tages med ved beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til alderspension, sammenfaldende med arbejdsforholdet. For vertikalt periodisk deltidsansatte bliver ancienniteten derimod ikke opgjort på samme grundlag, idet den udelukkende beregnes ud fra de perioder, hvor der rent faktisk er udført arbejde under hensyntagen til den nedsatte arbejdstid.
- 62 Ved fastsættelsen af skæringsdatoen for opnåelse af retten til pension opnår en fuldtidsansat således et års anciennitet efter tolv på hinanden følgende måneders beskæftigelse. En arbejdstager i en sammenlignelig situation, som i henhold til ordningen om vertikalt periodisk deltidsarbejde har valgt at få sin arbejdstid nedsat med 25%, vil derimod kun opnå en anciennitet for samme periode, der svarer til 75% af den pågældendes fuldtidsansatte kollegas anciennitet, og dette alene fordi vedkommende er deltidsansat. Heraf følger, at selv om deres arbejdskontrakter i grunden har samme varighed, går der længere tid, inden en deltidsansat opnår den anciennitet, der er krævet for at opnå alderspension, i forhold til en fuldtidsansat. Der er således tale om forskelsbehandling, udelukkende fordi der arbejdes på deltid.

- 63 Såvel INPS som den italienske regering har i det væsentlige gjort gældende, at denne forskel ikke udgør forskelsbehandling, for så vidt som fuldtidsansatte og vertikalt periodisk deltidsansatte ikke befinder sig i sammenlignelige situationer. De gør dermed gældende, at arbejdstagere i hver af disse kategorier udelukkende opnår anciennitet svarende til de perioder, hvori der rent faktisk er udført arbejde. De har således understreget, at arbejdstagerne udelukkende betaler sociale sikringsbidrag for de perioder, hvori er udført et arbejde, og at deltidsansatte i henhold til italiensk ret har mulighed for frivilligt at erhverve pensionsrettigheder for så vidt angår de perioder, hvor der ikke er udført noget arbejde.
- 64 Det skal imidlertid bemærkes, at princippet om ikke-forskelsbehandling af fuldtids- og deltidsarbejdstagere finder anvendelse på arbejdsvilkårene, der omfatter løn, og som er et begreb, der, således som det er anført i denne doms præmis 42-46, ligeledes omfatter pensioner bortset fra dem, der er omfattet af den sociale sikringsordning. Deltidsansattes løn skal dermed svare til en fuldtidsansats løn, med forbehold af anvendelsen af princippet om *pro rata temporis* i rammeaftalens § 4, stk. 2.
- 65 I henhold til princippet om *pro rata temporis* afhænger beregningen af pensionens størrelse således direkte af, hvor meget arbejde arbejdstageren har udført, og de tilsvarende bidrag. I denne forbindelse bemærkes, at Domstolen allerede har fastslået, at EU-retten ikke er til hinder for, at en alderspension ved deltidsarbejde beregnes efter en *pro rata temporis*-regel. En hensyntagen til, hvor lang tid en deltidsansat faktisk har arbejdet i løbet af sin karriere sammenlignet med den tid, hvori en arbejdstager, der i hele sin karriere har arbejdet på fuld tid, har arbejdet, udgør et objektive kriterium, der kan begrunde en forholdsmæssig nedsættelse af pensionen (jf. i denne retning dommen i sagen *Schönheit og Becker*, præmis 90 og 91, og i sagen *Gómez-Limón Sánchez-Camacho*, præmis 59).

- 66 Princippet om pro rata temporis finder derimod ikke anvendelse ved fastlæggelsen af tidspunktet for opnåelse af retten til pension, da dette udelukkende afhænger af arbejdstagerens anciennitet. Ancienniteten svarer nemlig til, hvor lang tid arbejdsforholdet reelt har varet, og ikke til, hvor meget arbejde der er udført i denne periode. Princippet om ikke-forskelsbehandling mellem deltids- og fuldtidsansatte indebærer dermed, at den anciennitet, der tages i betragtning ved fastlæggelsen af tidspunktet for opnåelse af retten til pension, for en deltidsansat beregnes, som om han havde arbejdet fuldtid, idet de perioder, hvor den pågældende ikke har arbejdet, medregnes fuldt ud.
- 67 Den forskelsbehandling, der er konstateret i denne doms præmis 61 og 62, accentueres desuden af den omstændighed, at det fremgår af retsforhandlingerne ved Domstolen, at vertikalt periodisk deltidsarbejde er den eneste mulighed for deltidsarbejde, som Alitalias kabinepersonale har i henhold til de kollektive overenskomster, som finder anvendelse på dem.
- 68 Heraf følger, at en lovgivning som den i hovedsagerne omhandlede behandler vertikalt periodisk deltidsansatte på en mindre gunstig måde end sammenlignelige fuldtidsansatte, udelukkende fordi de arbejder på deltid.
- 69 Det fremgår imidlertid af rammeaftalens § 4, stk. 1, at en sådan forskelsbehandling kan anses for at være forenelig med princippet om ikke-forskelsbehandling, såfremt den er begrundet i objektive forhold.

- 70 INPS og den italienske regering, der var blevet opfordret til at uddybe de forhold, der kunne begrunde forskelsbehandlingen, erklærede under den mundtlige forhandling, at en kontrakt om vertikalt periodisk deltidsarbejde ifølge italiensk ret anses for suspenderet i de perioder, hvor der ikke udføres noget arbejde, eftersom der hverken udbetales løn eller bidrag i disse perioder.
- 71 Det skal for det første bemærkes, at denne begrundelse umiddelbart forekommer svært forenelig med den omstændighed, at de sagsakter, som er tilstillet Domstolen, og retsforhandlingerne ved denne viser, at den italienske lovgivning for så vidt angår offentligt ansatte i artikel 8 i lov nr. 554 af 29. december 1988 om offentlig ansættelse (GURI nr. 1 af 2.1.1989) udtrykkeligt bestemmer, at »for at opnå ret til pension ved den pågældende myndighed [...] skal alle de år, hvor tjenesten er udført på nedsat tid, godskrives fuldt ud«. Denne forskel bevirker, at relevansen af den begrundelse, som INPS og den italienske regering har påberåbt sig, er noget tvivlsom.
- 72 Det skal for det andet bemærkes, at det, der kendetegner en deltidsansat ifølge rammeaftalens § 3, er, at den pågældendes normale arbejdstid er lavere end den normale arbejdstid for en sammenlignelig fuldtidsansat. Deltidsarbejdet er således udtryk for et særligt arbejdsforhold, der alene er karakteriseret ved en nedsættelse af den normale arbejdstid. Dette kendetegn kan ikke sidestilles med de situationer, hvor opfyldelsen af arbejdskontrakten om fuld- eller deltidsarbejde bliver stillet i bero som følge af en hindring eller midlertidig afbrydelse, som kan tilskrives arbejdstageren, selskabet eller andre grunde. De perioder, hvori der ikke udføres noget arbejde — som svarer til den nedsættelse af arbejdstiden, som fremgår af arbejdskontrakten om deltidsarbejde — er en naturlig følge af opfyldelsen af kontrakten og ikke en berostillelse heraf. Deltidsarbejde er ikke ensbetydende med en afbrydelse af beskæftigelsen (jf. analogt vedrørende jobdeling dom af 17.6.1998, sag C-243/95, Hill og Stapleton, Sml. I, s. 3739, præmis 32).

73 For så vidt som INPS' og den italienske regerings argumentation kan fortolkes således, at disse hermed gør gældende, at den i hovedsagerne omhandlede forskelsbehandling er berettiget, henset til den omstændighed, at de perioder, som svarer til den nedsættelse i arbejdstiden, som fremgår af arbejdskontrakten om deltidsarbejde, indebærer, at opfyldelsen af kontrakten stilles i bero, er denne argumentation dermed i strid med definitionen af deltidsarbejde i rammeaftalens § 3, og den medfører, at princippet i rammeaftalens § 4, stk. 1, om forbud mod, at deltidsansatte behandles på en mindre gunstig måde end sammenlignelige fuldtidsansatte, udelukkende fordi de arbejder på deltid, berøves sin effektive virkning.

74 Det skal bemærkes, at såfremt det antages, at denne argumentation tilsigter at godtgøre, at forskelsbehandlingen mellem vertikalt periodisk deltidsansatte og fuldtidsansatte er begrundet i national ret, tilkommer det den forelæggende ret under fuld udnyttelse af det skøn, den råder over i henhold til national ret, at fortolke og anvende de gældende nationale bestemmelser i overensstemmelse med EU-retten, og hvis en sådan overensstemmende fortolkning ikke er mulig, har den nationale retsinstans pligt til at undlade at anvende enhver modstridende bestemmelse i national ret (jf. dom af 18.12.2007, sag C-357/06, Frigerio Luigi & C., Sml. I, s. 12311, præmis 28).

75 Det følger af ovenstående, at det første spørgsmål skal besvares med, at rammeaftalens § 4 hvad angår alderspension skal fortolkes således, at den er til hinder for en national lovgivning, der for vertikalt periodisk deltidsansatte udelukker de perioder, hvor der ikke er udført noget arbejde, fra beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til en sådan pension, medmindre forskelsbehandlingen er begrundet i objektive forhold.

Det andet spørgsmål

- 76 Med det andet spørgsmål ønsker den forelæggende ret nærmere bestemt oplyst, om rammeaftalens § 1 og § 5, stk. 1, skal fortolkes således, at de er til hinder for en national lovgivning som den i hovedsagerne omhandlede, for så vidt den udgør en væsentlig hindring for arbejdstagernes valg af vertikalt periodisk deltidsansættelse.
- 77 Den fremgår navnlig af rammeaftalens § 1, at denne bestemmelse har et dobbelt formål, nemlig dels at fremme deltidsarbejde ved at forbedre kvaliteten af heraf, dels at fjerne forskelsbehandling mellem deltidsansatte og fuldtidsansatte (jf. dommen i sagen Michaeler m.fl., præmis 22).
- 78 I overensstemmelse med dette dobbelte formål pålægger rammeaftalens § 5, stk. 1, litra a), medlemsstaterne at »identificere og tage op til overvejelse hindringer af juridisk eller administrativ art, der kan begrænse mulighederne for deltidsarbejde, og, hvor det er hensigtsmæssigt, fjerne disse hindringer«.
- 79 For så vidt som den i hovedsagerne omhandlede lovgivning vedrører alderspension, der hidrører fra arbejdsforholdet, bortset fra den, der følger af en lovbestemt social sikringsordning, indføres der med den en forskelsbehandling mellem vertikalt periodisk deltidsansatte og fuldtidsansatte, idet de perioder, hvor der ikke er udført noget arbejde, ikke tages med ved beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til en alderspension, og den tilsidesætter dermed princippet om ikke-forskelsbehandling i rammeaftalens § 4. Som det allerede er bemærket i denne doms præmis 67, bevirker den omstændighed, at vertikalt periodisk deltidsarbejde er den eneste form for deltidsbeskæftigelse, som Alitalias kabinepersonale kan vælge, desuden, at denne forskelsbehandling accentueres.

- 80 Disse forhold bevirker samlet set, at deltidsarbejde bliver mindre attraktivt for denne kategori af arbejdstagere, idet de afskrækkes fra at udøve deres erhverv efter disse bestemmelser, eftersom et sådant valg bevirker, at datoen for opnåelse af retten til pension udskydes forholdsmæssigt svarende til nedsættelsen af deres arbejdstid i forhold til sammenlignelige fuldtidsansatte. Disse forhold er åbenlyst i strid med rammeaftalens formål om at lette udviklingen af deltidsarbejde.
- 81 Det andet spørgsmål skal hermed besvares med, at såfremt den forelæggende ret kommer til den konklusion, at den i hovedsagerne omhandlede nationale lovgivning er uforenelig med rammeaftalens § 4, skal aftalens § 1 og § 5, stk. 1, fortolkes således, at de ligeledes er til hinder for en sådan lovgivning.

Det tredje spørgsmål

- 82 Med et tredje spørgsmål ønsker den forelæggende ret nærmere bestemt oplyst, om rammeaftalens § 4 vedrørende princippet om ikke-forskelsbehandling skal fortolkes således, at den, ud over at forbyde forskelsbehandling mellem deltidsansatte og sammenlignelige fuldtidsansatte, også forbyder forskelsbehandling mellem forskellige former for deltidsarbejde, såsom vertikalt periodisk deltidsarbejde og horisontalt deltidsarbejde.
- 83 Under hensyn til besvarelsen af de to første spørgsmål er det ufornuddent at tage stilling til dette spørgsmål.

Sagsomkostningerne

- ⁸⁴ Da sagens behandling i forhold til hovedsagernes parter udgør et led i de sager, der verserer for den forelæggende ret, tilkommer det denne at træffe afgørelse om sagsomkostningerne. Bortset fra nævnte parters udgifter kan de udgifter, som er afholdt i forbindelse med afgivelse af indlæg for Domstolen, ikke erstattes.

På grundlag af disse præmisser kender Domstolen (Anden Afdeling) for ret:

- 1) **§ 4 i rammeaftalen vedrørende deltidsarbejde i bilaget til Rådets direktiv 97/81/EF af 15. december 1997 om rammeaftalen vedrørende deltidsarbejde, der er indgået af Unice, CEEP og EFS, skal hvad angår alderspension fortolkes således, at den er til hinder for en national lovgivning, der for vertikalt periodisk deltidsansatte udelukker de perioder, hvor der ikke er udført noget arbejde, fra beregningen af den anciennitet, der kræves for at opnå ret til en sådan pension, medmindre forskelsbehandlingen er begrundet i objektive forhold.**
- 2) **Såfremt den forelæggende ret kommer til den konklusion, at den i hovedsagerne omhandlede nationale lovgivning er uforenelig med § 4 i rammeaftalen vedrørende deltidsarbejde i bilaget til direktiv 97/81, skal aftalens § 1 og § 5, stk. 1, fortolkes således, at de ligeledes er til hinder for en sådan lovgivning.**

Underskrifter